

Bədii mətnlərdə, gündəlik danışqda, natiqlərin nitqində paralelizmin, xiazmin, inversiyanın rolu

Ayşən İmamzadə*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7296849>

Xülasə

Dilçilik tarixi boyu mətn, onu əhatə edən mövzular həm azərbaycanlı, həm avropalı, həm də rusiyalı alimlərin əsas tədqiqat obyekti rolunu oynamışdır. Mətnlərlə bağlı sahələrin yaranması onların strukturuna, üslubuna, formalarına olan marağı artırdı. Ən vacib üslub fiqurlar sırasına xiazmi, inversiyanı əlavə etmək olar. Üslubi fiqurlar, eləcə də xiazm və inversiya təkcə dilçiliyin deyil, ədəbiyyatşünaslıq, psixolinqvistika, poetika, polemika kimi sahələrin tədqiqat mövzularına daxil olmuşdur. Mətnlərə olan maraq çoxaldıqca, xüsusilə də, bədii mətnlər tədqiqat obyektinə çevrildikcə yeni bir elm sahəsi olan mətnşünaslıq yarandı. Mətnşünaslığın yaranması ilə üslublar diqqət mərkəzinə gətirildi. Xiazm və inversiya kimi fiqurların ta yaranma dövründən başlayaraq inkişaf mərhələsi, işlənmə dairəsi araşdırılmağa başladı. İnversiya və xiazm, xüsusilə də, poeziyada, bədii mətnlərdə işlənirdi. Çünki, bu cür texniklər bədii mətnlərə canlılıq, poetiklik gətirməklə yanaşı, oxucuların da mətnin məğzini anlamasını asanlaşdırır. İnversiya və xiazm paralelizm və ya təkrarlanma ilə də əlaqəlidir. Təkrardan daha çox nəzm əsərlərindən istifadə edilsə də, nəsr əsərlərində də xüsusi rola malikdir. Bir çox bədii mətnlərdə müəlliflər təkrarın müxtəlif növlərindən ustalıqla istifadə etməyibacarmış, oxucu diqqətini öz əsərlərinə yönəltmişdir. Xiazm müəyyən səsləri, söz və ya birləşmələri tərsinə təkrarlanması və ya tərsinə paralelləşməsi yolu ilə əsas sözləri, ifadələri vurğulayır mətnlərin əsas ideyasını çatdırır. İnversiya isə məqsədyönlü şəkildə cümlə daxilində söz sırasının pozulmasıdır. Əslində bu xarakterinə görə xiazma yaxın olan inversiyabəzi xiazm olan strukturlarda görülə bilər. Bu metodlar təkcə müasir dövr ədəbiyyatında deyil, qədim dövrün ədəbi incilərində də əsas üsullar kimi natiqlər, şairlər, filosoflar, mütəfəkkirlər tərəfindən istifadə edilmişdir.

Açar Sözlər: İnversiya, xiazm, mətn, üslub

The role of parallelism, chiasm, inversion in literary texts, everyday speech, speakers' speech

Abstract

Throughout the history of linguistics, the text and the topics surrounding it have played the role of the main research object of Azerbaijani, European and Russian scientists. New stylistic figures appeared, figures that had not previously attracted the attention of any researcher were brought to the fore. Among the most important stylistic figures, we can add chiasm and inversion. Stylistic figures, as well as chiasm and inversion have entered the research topics of not only linguistics, but also literary studies, psycholinguistics, poetics, and polemics. As interest in texts increased, especially literary texts became the object of

* Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, aimemmedova2010@gmail.com

research, a new field of science, textual studies, was appeared. Styles were brought into focus with the advent of textual studies. Inversion and chiasm were used, especially, in poetry and literary texts. In addition to bringing vividness and artistic elements to the texts, such techniques also make it easier for readers to understand the essence of the text. Inversion and chiasmus are also related to parallelism or repetition. Chiasm conveys the main idea of texts by emphasizing key words and phrases by repeating certain sounds, words or combinations in reverse or parallelizing them in reverse. Inversion is a purposeful violation of word order within a sentence. In fact, due to its nature, inversion close to the chiasm can be seen in some structures with a chiasm. These methods were used by speakers, poets, philosophers and thinkers as the main methods not only in modern literature, but also in the literary pearls of ancient times.

Keywords: Inversion, chiasm, text, stylistic

Giriş

Dilçilik tarixində aktuallığı ilə seçilən mövzulardan biri də bədii mətnlər və onlar üzərində aparılan tədqiqatlar, üslubii fiqurlar, onların növləri, işlənmə yeri kimi məsələlərdir. Bu məsələlər bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəksə də, bədii mətnlər daxilində işlənən elə təkrar və paralelizm növləri mövcuddur ki, onlara aid tədqiqat işləri, nəzəriyyələr kifayət qədər deyil. Bununla yanaşı araşdırmada istər xarici, istərsə də ana dilimizdə həm nəzm, həm də nəsr şəklində qələmə alınmış bədii mətnlərdə xiazm və inversiyanın müəyyən növlərinə aid tədqiqat işinin mövzusunə uyğun nümunələr seçilib verilmişdir ki, bu da diqqət cəlb edən məsələdir. Üslubi fiqurlar elə bir vasitələrdir ki, müəlliflər istənilən nəticələri əldə etmək üçün onlardan istifadə etməyi bacarmalıdırlar, əks halda bu vasitələrin işlənmə mahiyyəti itər, mətnlər oxucuları sıxar. Paralelizm, xiazm və inversiya bir çox dilçilərin tədqiqat sahəsinə daxil olmuş, dilçiliyin inkişafı, mətnşünaslığın meydana çıxması ilə aktual mövzulardan birinə çevrilmişdir. Bir çox dilçilər bu termlər haqqında öz şərhlərini vermiş, bir çoxları digər tədqiqat işləri ilə razılaşmayaraq tənqid etmiş, bu mövzular üzərindən intellektual müzakirələr aparmışlar. İstənilən bədii mətn nümunəsini oxuduqda, əminəm ki, üslubi fiqurların, xüsusilə də, paralelizm formalarının, təkrar növlərinin hər hansı biri ilə qarışacaqsız. Çünki, bu üsullarla şeirlərin şeirləri, yazıçıların əsərləri, nətiqlərin nitqi yadda qalan, başa düşülən olur. Paralelizm, xiazm və inversiya həm də oxucuların qavrama üsuludur. Psixolinqvistikaya əsaslanaraq deyə bilərəm ki, bu cür ədəbi anlayışlar nəticəsində, adresatın ötürdüyü məlumatı, kodları adresantlar, yəni oxuyucular və ya dinləyicilər asanlıqla dekodlaşdırır, qavraya bilirlər. Onlar mətnin mövzusunı anlamaqda, gizli mesajları açmaqda, maraqlı məqamları yadda saxlamaqda maraqlı olurlar. Bəzən şüurumuzda fikirləşə bilərik ki, görəsən nətiqlərin nitqi niyə bu qədər təsirli olur, görəsən niyə şeir parçaları, hətta bəzi mahnıların sözləri asanlıqla yaddaşımızda ilişir qalır və ya necə olur ki, hər hansı bir yazıçıdan sitat bizim gündəlik həyat sloqanımıza, şüarımıza çevrilir. Təbii ki, beynimizin bir küncündə ilişib qalan bu suallarca cavabı, paralelizm, inversiya, xiazm və onların işlənmə dairəsi, xüsusiyyətləri haqqında məlumata malik adresatlar, adresantlar asanlıqla tapa bilirlər. Elə bədii mətnlərə olan marağımdan bəzi ingilis şeirlərini tərcümə, eyni zamanda təhlil etmək mənə olduqca xoş təsir bağışladı. Üslubi fiqurların mahiyyətini araşdırdıqca onların insanlar, düşüncələr, hislər üzərində olan təsirini anladım. İnandırma gücünə malik bədii mətnlər də elə haqqında bəhs etdiyim paralelizm, xiazm və inversiya üzərində qurulur, oxucuların,

dinləyicilərin baxış bucağını dəyişməyə, dünyagörüşünü artırmağa, özünü inanmağa, ətraf aləmi başa düşməyə, başqalarını anlamağa, hiss və düşüncələrinə hörmət etməyə sövq edir.

Tədqiqat Metodu

Əsas Linqvistik metodları özündə cəmləşdirən bu tədqiqat bədii mətnlər və təkrarlarla, üslubi fiqurlar, inversiya və xiazmla bağlı nəzəriyyələrin təhlilinə əsaslanır. Tədqiqatın obyektı ritorik təkrarların, paralelizm, xiazm və inversiyanın işləndiyi bədii mətnlərdir. Tədqiqat işinin predmeti isə bədii mətnlər çərçivəsində paralelizm, inversiya və xiazmin araşdırılması, təhlil olunmasıdır. Bədii mətnlər qədim dövrlərdən var olsa da, onun araşdırılması, təhlili, təkrarların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi hələ tədqiqatçıların diqqətini çəkməmişdir. Müasir dövrə yaxınlaşdıqca, dilçilik inkişaf etdikcə artıq mətn əsas tədqiqat obyektinə çevrilir və yeni sahə Mətnşünaslığın yaranması ilə bədii mətnin təhlili ilə bağlı tədqiqat işləri çoxalır. Bu tədqiqat işində müasir dövr dilçiliyi də daxil olmaqla müxtəlif dövrün tədqiqat işləri araşdırılmış, nəzəriyyələr, nümunələr obyektiv şəkildə təhlil olunmuşdur.

Əsas müddəalar

Müasir tədqiqat işlərində xiazm və inversiya haqqında bəzi nəzəri materiallar əldə etmək olar. Dilçilikdə, xüsusilə, bədii mətnlərdə paralelizm, xiazm və inversiya üstünlük verilən üsullardandır. Bəzi dilçilik araşdırmalarında bu iki metod təkrarların qolları hesab olunur. Həm xiazm, həm də inversiya, həm də paralelizm bədii mətnlərə xüsusi canlılıq gətirir. “Bədii mətnlərdə, gündəlik danışmada, nitqlərin nitqində paralelizmin, xiazmin, inversiyanın rolu” başlıqlı araşdırmanın əsas müddəalarına paralelizm, xiazm və onun əsas xüsusiyyətləri, xiazmla antimetabolanın fərqi, inversiya və onun xüsusiyyətləri, xiazmla inversiyanın müqayisəsi, tərcümə olunmuş şeirləri təhlili aiddir.

Paralelizm

Dilçilikdə və ya ədəbiyyatda cümlə və ya cümlələr daxilində sözlər, birləşmələr təkrarlanırsa bu paralelizmdir. Paralelizm ritorikada elə bir ədəbi üslubun tərkib hissəsidir ki, həm nəsr, həm nəzm əsərlərində işlənir. Paralelizmdə koordinasiyalı fikirlər birləşmələr, cümlələr, abzaslar daxilində düzülür, oxşar söz ardıcılığı və eyni əhəmiyyətə malik bir elementi digər elementlə tarazlaşdırır. Səslərin, məna və strukturların təkrarı çatdırılacaq fikri vurğulamağa xidmət edir. Ən sadə mənada paralelizm cüzi məna dəyişiminə məruz qalan bir sözdən də ibarət ola bilər. Elə sitatlar var ki, xatırlaması çox asan olur, elə də nitqlər var ki, nitqi ilə böyük kütləyə təsir edə bilər. Məhz bu cür təsiredici mətnlərin əsasında paralelizm dayanır. Məsələn, Martin Lüter Kinqin “Mənim bir arzum var” nitqindən bir parçanı nəzərdən keçirək: “Mənim bir arzum var ki, mənim dörd körpəm dərilərinin rənginə görə deyil, xarakterlərinə görə mühakimə ediləcəyi toplumda yaşasın. Mənim bu gün bir arzum var....”. Martin Lüter Kinqin bu nitqinin olduqca təsirli və uğurlu olmasının səbəbi, onun paralelizmi ustalıqla istifadə etmək bacarığıdır. Paralelizm işlənən cümlələr qrammatik cəhətdən eyni və ya konstruktiv cəhətdən oxşardır. Paralelizm çox güclü inandırma funksiyasına malikdir. Onun təkrarlanma xüsusiyyəti cümlə və ya cümlələri simmetrik etdir, beləliklə oxucular daha asan xatırlaya bilər. Paralelizm həm də oxuculara çatdırılan ideyanı başa düşülməsini asanlaşdırır, çünki onlar gözlənilən nəticəni hiss edə bilərlər. Paralelizmə ən yaxşı nümunə Yuli Sezarın “Mən gəldim, Mən gördüm, Mən qalib oldum” sitatıdır. Bu ifadəyə üç ayrı-ayrı cümlələrdən

ibarətdir və hər üç cümlənin strukturu eyni bərabərlikdə təkrarlanıb. Hər cümlə /mən/əvəzliyi ilə başlayıb. Bu cür paralel struktur həm ifadəni cəlbedici edir, həm də adresantların yaddaşına həkk olunur. Sitatın bu qədər məşhur olmasının bir səbəbi var! Əgər cümlə fərqli şəkildə, səhv paralellik ilə qurulsaydı, o, həcmli, balanssız və uzun olardı – “Mən bu yeri görməyə gəldim, gördüm və mən burada qalib oldum” cümləsi əsl versiyaya nisbətən sıxıcı və mənasız səslənir. Cümləsan yaddaqalma və cəlbedicilik xarakterini itirir. Ədəbiyyatda paralelizm oxuyucuya müraciət etmək və ya ona təsir etmək üçün eyni ideyanı istifadə edir, mənəvi, əxlaqi mesajlar, çatdırılacaq mesajı vurğulamaq funksiyası daşıyır. Paralelizm funksiyalarına daha çox atalar sözlərində rast gəlinir. Atalar sözləri insanı təcrübəni və həqiqəti çatdırmaq üçün ideal ifadələrdir. Bəzi atalar sözlərinə və onlarda mövcud olan paralelizm nümunələrinə diqqət yetirək: “Nə cəsəret etdi, nə qazandı” cümləsində təkrarlanan nə əvəzliyi, nə əvəzliyindən sonra feil işlənərkən təkrarlanan struktur paralelizm sayılır. “Ana ürəyi, dağ çiçəyi”, “Zəhmət yiyəsi-hörmət yiyəsi” atalar sözlərində təkrarlanan struktur; “El çalışır, yer sevinər, Yer barlanır, el sevinər” atalar sözündə isə həm oxşar struktur həm də /el/ və /yer/ sözlərinin təkrarlanması həm paralelizm, həm də tərs paralelizm sayılan xiazm yaratmışdır. Elm aləmində paralelizmin müxtəlif növləri mövcuddur. Ən geniş yayılmış paralelizm nümunəsi isə antitezadır. Antiteza paralel strukturlarda iki tamamilə əks ideyanın işlədilməsidir. Antitezanın köməyi ilə yazıçı əks fikirləri vurğulamış olur. Antiteza işlənən cümlələr, əsasən, mürəkkəb cümlələr olur. Antitezaya aid bütün dünya ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür və bu termin ən yazıçılar və ya natiqlər arasında ən çox işlənən nitq vahidlərindən biridir. Antitezaya aid bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: “Yaxşı üçün ümid elə, pis üçün hazır ol”; “Ağzını bağla, gözlərini aç”; “Bu bir insan üçün kiçik bir addımdır, bəşəriyyət üçün böyük sıçrayış (Nil Armstrong)”; “Danışmaq gümüşdür, susmaq qızıldır”; “Səhv etmək insana məxsusdur, bağışlamaq müqəddəsə”; “Sevgi idealdır, evlilik realdır” və s. nümunələr tez-tez rast gəlmək mümkündür. Antiteza paralel qrammatik strukturlar əsasında bir-birinə zidd fikirləri göstərərək oxuculara əks elementlər verilmiş əsas fikirləri tapmaqda, qavramaqda kömək edir, təkrar strukturlar yaratmaqla mətnə və nitqə ritmik, lirik elementlər qatır, ifadəliliyi, effektivliyi artırır. Antitezaya gündəlik danışmada da rast gəlmək mümkündür.

Anafora və epifora paralelizmin əsas formalarındandır. Mətnlərin, cümlələrin, şeirlərin əvvəlində ən azı bir sözün təkrarlanmasıdır. Məsələn, böyüklərdən tez-tez eşitdiyimiz “yaxşı düşün, yaxşı olsun” ifadəsindəki təkrarlanan /yaxşı/ sözü anaforadır. Epifora isə anaforadan fərqli olaraq sonda təkrarlanan sözlərin sayəsində mövcud olur. Epifora bəzi ədəbiyyatlarda epistrof kimi də tanınır. Məsələn: “Bizim evimiz buradır, bizim yurdumuz buradır, bizim vətənimiz buradır – Azərbaycandır!” cümləsində /bizim/ sözü epistrof və ya epifordur.

Mövzudan kənara çıxaraq qeyd etmək istəyirəm ki, əgər bədii mətnlərdən, poeziyadan bəhs ediriksə, alleterasiya, assonans və konsonansın da mahiyyətini vurğulamalıyıq. Bu iki anlayış mahiyyət etibarilə paralelizmə yaxındır. Alliterasiya, əsasən, birləşmələrdə, cümlələrdə, abzaslarda, şeirlərdə samit səslərin təkrarlanması, assonans sait səslərin, konsonans isə hər iki səsin eyni cümlə, sətirlər daxilində təkrarlanmasıdır. Bu ədəbi vasitələrin işləndiyi nümunələrə baxaq:

Yigirmi min ər yaqı görümsə yılamadım.

Otuz min ər yaqı gördümsə – ota saydım.

Qırx min ər yaqı gördümsə qıya baxdım...

Səksən min ər gördümsə səksənmədim... (Kitabi-Dədə Qorqud)

Azərbaycanın ən qədim folklor nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından verilmiş bu nümunənin birinci, ikinci və üçüncü cümləsində təkrarlanan /m/ və /y/ samit

səsləri, eləcə də üçüncü sətrdəki /q/ samit səsi, dördüncü cümləsində təkrarlanan /s/, /m/, /n/ samit səsləri alliterasiyaya nümunə ola bilər. Assonansa gəldikdə, eyni nümunənin birinci cümləsində təkrarlanan /i/, /ə/, /a/ sait səsləri, ikinci sətrdə təkrarlanan /o/, /ə/, /a/ sait səsləri, üçüncü misrada təkrarlanan /ı/, /ə/, /a/ sait səsləri və dördüncü sətrdə təkrarlanan /ə/ və /i/ sait səsləri assonansa gözəl nümunə ola bilər. Bu sətrlərin hər birində həm alliterasiya, həm də assonansın eyni zamanda işlənməsi konsonans sayılır. Paralelizmdən ən qədim mətnlərdə, əsərlərdə, əlyazmalarda istifadə olunub. Paralelizmin ən qədim forması isə Xiazm sayılır.

Xiazm

Bəzi tədqiqat işlərində, dilçilik araşdırmalarında xiazm tərs paralelizm kimi də tanınır. Xizam işlənən mətn strukturları sanki bir-birinə tərs paraleldir. Xiazm dilçilikdə cümlələrin korrelyativ elementlərinin bir-birilə tərs ardıcılıqla düzülməsinə əsaslanır. Poeziyada isə şeir parçalarında sətrlərin üzvlərinin tərs ardıcılıqla düzülüşüdür. Xiazm qədim yunan sözüdür, qədim dini mətnlərin ayrılmaz parçası olan bu ritorik vasitə xristianlıqla bağlıdır. Xiazma aid qədim yunan, çin, yəhudi, roman və. Filosofların nitqində, sitat və ya əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, b.e.ə. I əsrdə Siseronun yazmış olduğu “Rhetorica ad Herennium”, Aristotelion “Rhitorica” əsərlərində xiazma aid bəzi nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Xiazm cümlə strukturları arasında paralelliyi, tərs ardıcılığı göstərdiyindən cümlə strukturu xiazm üçün önəmlidir. Xiazm söz və ya ifadələri eyni olmasa da, oxşar mənalarla tarazlaşdırır. Şekspirin “Otello” tragediyasından xiazma aid belə bir nümunə göstərmək olar: “But O, what damned minutes tells he o'er

Who dotes, yet doubts; suspects, yet strongly loves” (Uilyam Şekspir)

Xiazm simmetrik struktura malik olması onun effektivliyini artırır. Xiazmin simmetriyası oxuyucu və ya dinləyiciyə xiazmınışılandığı mətnin arqumentini açır (Lissner, Patricia, 2007: 217). Başqa sözlə ifadə etsək, xiazm oxucu və ya dinləyici üçün ikitərəfli arqument yaradır və adresantları bu tərəflərdən birini seçməyə, üstünlük verməyə vadar edir. Məsələn, Uilyam Şekspirin “Hamlet” əsərindən götürülmüş “To be or not to be ” ifadəsi xiazm hesab oluna bilər. Burada olmaq ya ölmək kimi iki arqument qoyulub və əsas qəhrəman Hamlet ikinci seçimə üstünlük verir. Xiazmin ölçüsünə gəldikdə isə, xiazmlar nə qədər uzun olarsa onların xiastiklik dərəcəsi də bir o qədər çox olar. Xiazm bir sıra xüsusiyyətlərinə görə mətni nümunələr üçün olducqca vacibdir. Məsələn, xiazm mənalı təzadlar yaratmaqla diqqəti əsas nöqtəyə cəmləyir. Mətnin bəzi vacib hissələrinin yadda saxlanılmasına kömək edir. Müəlliflər xiazmı qəsdən, məqsədyönlü şəkildə istifadə edə bilərlər. Mətnlərdə qoyulan strukturlar nə qədər yığcam və elementlər arasındakı uyğunsuzluqlar nə qədər az olarsa xiastiklik dərəcəsi də bir o qədər yüksək olar. Mətnlərdəki lakoniklik sənətkarlığın, aydınlılığın, niyyətin, diqqətin, ciddiliyin göstəricisidir. Müəllif strukturu qurmağa çalışarkən işlədilən hər bir söz, ifadəyə, konstruksiyaya diqqət yetirməlidir. Xiastik strukturlar diqqət mərkəzində olan sözlər, əsas fikri çatdıran ifadələr ətrafında cəmlənir. Xiazm mətnin əsas məğzini, onda ifadə olunmuş və adresanta çatdırılacaq mesajı göndərməkdə də böyük rol oynayır. Xiazm o zaman hiss olunur ki, onun başlanğıcı və sonu birləşərək bütövlük yaratsın. İkinci amil, xiazmin başlanğıc və son nöqtəsində mərkəzi kəsişmə effektinin müəyyən olunmasıdır. Mətnin başlama və bitmə sərhədləri müəyyən olunduqda bütün strukturlar aydın olur. Mətnin daha xiastik işləməsi üçün müəllif öz üsulunu seçməli, mətn parçalarını düzgün yerləşdirməyi, strukturları balanslaşdırmağı, elementlər arasında harmoniyaya nail olmağı, mənalı məzmun yaratmağı bacarmalıdır. Bir çox hallarda müəlliflər xiazmı məqsədyönlü şəkildə yaransa da, bəzi hallarda xiazm şüuraltı şəkildə, təasdüfən, müəllifin iradəsindən asılı olmayaraq da

yarana bilər. Belə hallar təbii ki, bəzi qeyri-professional, ədəbi terminlərdən bixəbər olan yazıçıların əsərlərində rast gəlinir. Mətnlərdə xiaistiklik dərəcəsi nə qədər güclü olarsa, müəlliflərin xiazmlardan qəsdən istifadə etməsi, xiazmların müəyyən bir məqsədlə işlənməsi dərəcəsi də bir o qədər çox olar. Bir çox yazıçı və ya şairlər var ki, onlar heç özlərinin də belə xəbəri olmadan kompazisiyalarında mürəkkəb bədii effektlər yaradırlar. Bu vəziyyət sanki bir uşağın danışarkən fərqi nə varmadan mürəkkəb cümlələri istifadə etməsinə, mürəkkəb sintaksis və dil qaydalarını gözləməsinə bənzəyir. Deməli, bir gün İngiltərənin gözəl şəhərlərindən olan Oksfordda bir qrup xanım məşhur yazıçı və şair Tomas Eliotdan yazdığı şeirlərin mənasını açıqlamasını istəyir. Şair cavabında bildirir ki, şeirlərini hansısa mənaya əsaslanaraq yazmır və buna görə də izah edə bilməyəcək. Şeirləri sadəcə oxucular üçün yazır. Ümumiyyətlə, o, şeirin nə mənaya gəldiyini anlamasa da onun poeziyasının vurğunları Tomas Eliotun şeirlərini çox sevir, onun yazı stilinə, şairin iradəsindən asılı olmayaraq yaranan mənə çalarına heyrandırlar. Bəzən xiazmı da müəlliflər öz əsərlərində şüuraltı olaraq işlətsələr də, bu əsəri diqqətlə oxuyan heyranlar oxuduqca tərs paralelizmi və ondan irəli gələn mənəni aşkar edirlər. (Welch, John W., 1999: 353). Xiazmın təhlili, onun haqqında müəyyən nəzəriyyələrin yürüdülməsi bir çox dillərə aid tədqiqat işlərində yer tutur. Məşhurrusdilçisi E.M. Bereqovski (Beregovskaya E.M., 2004: 22-59) xiazmı üç növdə təsnif edir; sintaktik xiazm, semantik cəhətdən mürəkkəb xiazm, xiaistik söz oyunu. Sintaktik xiazmda cümlə strukturunun sağ hissəsinin quruluşca sol hissəyə simmetrik olması, soldakı cümlə üzvlərinin tərs qaydada təkrarlanmasıdır. Məsələn, Lermantovun "Təklük" əsərindən "Əyləncəni bölüşməyə - hamı hazırdır: Heç kim kədərli bölüşmək istəmir" istinadı sintaktik xiazma gözəl nümunə ola bilər. Semantik cəhətdən mürəkkəb xiazm isə tərs çevrilmiş elementlərdə ikiqat leksik təkrarın işləndiyi xiazm növüdür. Tərs ardıcılıqla düzülmüş bu elementlər arasında sintaktik funksiyalar mübadiləsi vardır. Məsələn: "Ən yaxşı insan, əsasən, öz düşüncələri və başqalarının hissləri ilə yaşayandır, ən pis insan tipi başqalarının düşüncələri və hissləri ilə yaşayandır" (Lev Tolstoy). Xiaistik onun və ya xiaistik söz oyununda müəlliflər sanki, sözlərlə ustalıqla oynayır, sözlərin yerini elə düzür ki, mənalar da dəyişir. Xiazmın bu növündəki mənə dəyişimi diqqətli oxucu tərəfindən dərhal anlaşılır. Məsələn: "Rusiyada iki cür bədbəxtlik var : Aşağıda qaranlığın gücü, yuxarıda gücün qaranlığı" (Qilyarovski). İndi isə xiazmın digər formalarına nəzər salaıq. Konseptual xiazm paralel konsept və ideyalara malik olan bütöv mətn strukturunda işlədilir. Xiazmın bu növündə intellektual sferaya çatmaq üçün çarpaz kəsişən ritorik quruluşda işlənilir. Konseptual xiazmda ikimüxtəlif struktur arasında əlaqə yaratmaq üçün tez-tez metafor kimi xüsusi linqvistik seçimlərdən istifadə olunur (Ceccarelli, Leah, 2001: 5). Bir konseptə malik olan xiaistik strukturda bir düşüncə sahəsi digər tərəfin perspektivini anlama bilər. Xiazmın bir növü də tematik xiazmdır. Bu xiazm növündə mənalar simmetrik şəkildə düzülür. Məsələn, Niderlandın himni tematik xiazma əsasən qurulmuşdur, yəni himnin mətninin 15 misrası bir-birinə simmetrikdir. Belə ki, birinci misra ilə 15-ci misra, ikinci misra ilə 14-cü misra, üçüncü misra ilə 13-cü misra və s. mənə baxımından bir birinə bənzəyərək simmetrik quruluş yaratmış, tematik xiazma səbəb olmuşdur. Xiazm fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik səviyyələrdə olur. Fonoloji səviyyə, əsasən, səslərlə əlaqədardır. Fonoloji səviyyədə xiazm səslərin, hecaların tərs paralelizmi, bir-birinə tərs ardıcılığıdır. Məsələn, mələk-kələm- /mələk/ sözündəki /m/, /l/, /k/ samit səsləri /kələm/ sözündə tərsinə olaraq /k/, /l/, /m/ şəklində düzülmüşdür. Xiazmın morfoloji səviyyəsində tərs paralelizm morfemlər arasında olur. Məsələn, "yaxşılar sadədir, sadələr yaxşı". Bu cümlədəki yaxşılar və sadələr, yaxşı və sadə sözləri yerinə görə bir-birinə tərs düzülərək morfoloji xiazm yaratmışdır. Sintaktik səviyyədə xiazm dedikdə cümlədə sintaktik elementlərin, cümlə üzvlərinin tərsinə ardıcılığı nəzərdə tutulur. Məsələn, "onu mən özüm

yazmışam, mən özüm onu bəstələmişəm”-birinci cümlədəki /onu/ tamamlığı ilə /mən/ mübtədasının ikinci cümlədə tərsinə düzülməsi sintaktik xiazma misal ola bilər. Semantik xiazmda sözlər bir-birinə tərs düzülür. Sözlərin tərsinə paralelizmi bəzən mənaya da təsir edir. Məsələn, “onu dahilərarasında dəli kimi tanıyırdılar, sən demə o dəlilər arasında dahi imiş”. Semantik səviyyə xiazmı antimetabola ilə yaxınlaşdırır.

Xiazm və Antimetabol

Antimetabol ardıcıl cümlələrdə sözlərin köçürülmüş qaydada təkrarlanmasıdır. Məsələn: “Mən nəyi bəyəndiyimi bilirəm və nəyi bilirəmsə bəyənirəm”. Antimetabol işlənən cümlələrdə bəzn növbəti strukturu təxmin etmək mümkündür. Buna səbəb həmin cümlələrin elementlərinin asanlıqla, başa düşülən şəkildə tərsinə çevrilmək imkanına malik olmasıdır. Antimetabola sətirin bir hissəsini vurğulamaqla yanaşı, mənanı daha dərin şəkildə əks etdirə bilir. (Fahnestock, Jeanne, 1999: 123–134). Antimetabolun etnik mənşəyinə nəzər salsaq bu terminin qədim yunan sözü olduğunu görürük. Belə ki, qədim yunan dilində /anti- qarşı, əks/, /metabole-dönüş, dəyişmə/ deməkdir. Antimetabola qədim dillərin mirası olan əlyazmalarda, mətnlərdə, kitabələrdə rast gəlmək olar. Məsələn, qədim Latin dilindən gəlmiş və antimetabolun işləndiyi məşhur ifadəyə diqqət yetirək: “Unus pro omnibus, omnes pro uno”, yəni “Birimiz hamımız üçün, hamımız birimiz üçün”. Linqvistikada və ya ədəbiyyatşünaslıqda xiazm ilə antimetabolu qarışdırırlar, halbuki, hər iki anlayışın özünə məxsus xüsusiyyətləri var. Xiazm eyni deyil, oxşar söz və ifadələr arasında tarazılıq yaradır. Həm xiazm, həm də antimetabol antitezanı gücləndirmək üçün istifadə oluna bilər. (Corbett and Connors, 1999: 59-562). Xiazmda strukturlarda tərs paralellik olur. Xiazm, xüsusilə, qədim dövrün ən çox yayılmış ritorik vasitəsidir ki, qədim Maya, latın, yunan, yəhudi, roman dillərinə aid dini və ya fərqli mövzulu mətnlərdə rast gəlinir (Christensen, Allan, 2012: 311–338). Ən qədim dini mətnləri özündə cəmləyən Bibliyanın yəhudi və roman dilində yazılmış qədim mətnlərində də xiazma yer verilib (Breck, John, 1994). İngilis ədəbiyyatının dühası Şeksprin bir çox əsərlərində xiazm və xiazmatik strukturlar mövcuddur (Ramirez, Matthew Eric, 2011: 37–49). Bir sözlə xiazm antimetaboldan fərqli olaraq daha qədim tarixə malikdir. Antimetabol xiazma bənzəsədə burada sözlər və qrammatik strukturlar bir-birinə tərs ardıcılıqla düzülməlidir. Bu səbəbdən dolayı antimetabolda tək cə mənaların çevrilməsi kifayət etmir. Xiazm da isə tək cə mənaların tərs çevrilməsi kifayətdir. Məsələn, Havelok Elisin məşhur sitatına nəzər salaq: “Cazibə qadının gücüdür, güc kişinin cazibəsidir”. Bu iki strukturdakı bir-birinə əks mənaların olması, qrammatik strukturun və söz qrupununsa fərqlənməsi antimetabola deyil, xiazma xas xüsusiyyətlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi, antimetabolda söz sırasını dəyişməkdə məqsəd mənanı dəyişmək, bir-birinə tərs mənalar yaratmaqdır. Antimetabol üçün mövcud məhdud qaydalar onun xiazma nisbətən daha irihəcmli əsərlərdə işlənməsini çətinləşdirir. Antimetabol, əsasən, qısa ifadələrdə, mikro mətnlərdə işlənir. Məsələn: Ev ele bir yerdir ki, orda böyüklər kiçik, kiçiklər böyük olur”. Antimetabola ən çox atalar sözləri, aforizmlərdə, cavab tələb etməyən ritorik suallarda rast gəlinir. Məsələn: “İşləmək üçün mü yaşayırızsız, yoxsa yaşamaq üçün işləyirsiz?!” Antimetabolda xizmdən fərqli olaraq nitq hissələri və ya cümlə üzvləri çevrilərək mənə fərqi yarada bilər. Məsələn, “seçilənlər sevilir, sevilənlər seçilir” cümləsində feili sifət və feil, mübtəda və xəbər əvəzləmələrini açıq-aydın görmək mümkündür.

İnversiya

Term kimi inversiyaya dilçilik, incəsənət, mətniq, riyaziyyat, təbiət elmləri, texniki elmlər, kimya, fizika və s. kimi bir çox sahələrdə rast gəlmək mümkündür. Dilçilikdə inversiya mahiyyət etibarilə xiazma bənzərsə də xiazmdan fərqlənir. İnversiya cümlələrdə söz sırasının pozulması, sözlərin yerini dəyişməsidir. Bəzi Avropa mənbələrində inversiyanın lokativ, direktiv, kopulyar və kotativ kimi növləri göstərilmişdir. Avropa mənşəli dillərdə inversiya, əsasən, köməkçi sözlə mübtədanın yerini dəyişdiyi sual cümlələrində baş verir. Məsələn, “Are you a teacher?” cümləsində are köməkçi söz, you mübtədə yerini dəyişmişdir. Bu cümlənin nəqli forması belədir: “You are a teacher”. Adətən ingilis dilində köməkçi söz mübtədadan sonar gəldiyindən köməkçi söz, mübtədə əvəzlənməsi bu mənşəli dillərdə baş verən inversiyaya xas xüsusiyyətdir. Dilçilik tarixində sintaktik inversiya çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İnversiyadan daha çox yazıçılar, şairlər istifadə edir, çünki onun köməyi ilə nəzm və ya nəsr əsərləri daha canlı, xalq danışiq dilinə yaxın, qulağa xoş səslənir. Yazıçı oxuculara hər hansısa mesaj çatdırmaq istədikdə, mətn hissəsini müəyyən məqsədlə vurğulamaq istədikdə inversiyadan istifadə edir. Baxmayaraq ki, inversiya işlənən cümlələr, sətrlə qrammatik cəhətdən düzgün deyil, həmin cümlələr müəyyən poetik çalara malikdir. Məsələn, “həyatım gözəldir, günlərim xoşdur” cümləsi qrammatik cəhətdən düzgün cümlədir. Bu cümlədə biz söz sırasını dəyişmiş olsaq inversiyadan istifadə etmiş olarıq ki, bu zaman cümlə daha təsirli səslənəcək-“gözəldir həyatım, xoşdur günlərim”. Bəzi mənbələrdə inversiya anastrof adlanır. Dilçilərə görə həm qrammatik, həm də üslubi inversiya mövcuddur. Qrammatik inversiya heç bir üslubi çalara malik deyil və ümumi qrammatik qaydalara əsaslanır. Qrammatik inversiyada sadəcə ənənəvi qrammatik qaydalardan yayınma baş verir, sözlər yerini dəyişir. Qrammatik inversiya, əsasən, sual cümlələrini qurmaq üçün istifadə olunur. Üslubi inversiya isə qrammatik inversiyadan fərqli olaraq cümləyə, mətn parçasına xüsusi emosiya qatır, vacib məqamları vurğulayır. Əksər yazıçılar tərəfindən poeziyada, əsərlərdə əsas yazı texnikası kimi istifadə olunsada, üslubi inversiyaya publisistik üslublu mətnlərdə də rast gəlmək olar. İnversiya cümlənin həm başında, həm ortasında, həm də sonunda işlənə bilər. Məsələn: “Çıkar ağzından şu baklayı artık”;

“Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden
Eteklerinde güneş rengi bir yığın yaprak
Ve bir zaman bakacaksın semâyâ ağlayarak”(Ahmet Haşim)

Avropa mənşəli dillərdə, əsasən, cümlə quruluşu mübtəda+xəbər+tamamlıq şəklində olsa da, türk dillərində xəbər cümlənin sonunda işlənir və xəbərin mübtədadan sonar Avropa dillərindəki kimi ikinci yerdə işlənməsi türk dil ailəsi üçün söz ardıcılığının pozulması, inversiya sayılır. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin yazmış olduğu “Azərbaycan-Türkiyə” şeirində türk dillərinə xas inversiyanı görmüş olarıq:

Bir millətlik, iki dövlət

Eyni arzu, eyni niyyət.
Hər ikisi cümhuriyyət
Azərbaycan-Türkiyə.

Birdir bizim hər halımız—

Sevincimiz-mələlimiz.
Bayraqlarda hilalımız
Azərbaycan-Türkiyə (Bəxtiyar Vahabzadə)

İnversiya bədii ədəbiyyatda qəfiyə yaratmaq məqsədilə istifadə olunur ki, bu inversiyalara daha çox poetik nümunələrdə, atalar sözlərində rast gəlmək olar. Məsələn; “gülme qonşuna, gələr başına”; “Saxla samanı, gələr zamanı”və s. İnversiya əmr verilən, məlumat tələb edilən, faktın inkar edilməsi, vurğulanması zamanı hissləri ifadə etmək, üslubi effect yaratmaq üçün

də işlədilə bilər. Təkcə bədii mətnlər deyil, gündəlik danışmada, nitqlərin nitqində inversiyaya rast gəlmək olar. Məsələn, demirəm ki, bütün işi özün görəsən. Əlbəttə ki, biz çatacağıq köməyinə. Ədəbiyyatşünaslıqda inversiya effektivliyə nail olmaq, vurğulmaq, üslubi çalar yaratmaq məqsədilə istifadə olunduqda anastrof adlı ritorik vasitəyə çevrilir. Inversiya barəsində intellektual müzakirələr XVII-XVIII əsrləri əhatə edir. Bu dövr fransız dilinin latın dili üzərindəki üstünlüyü dövrünə təsadüf edir və inversiya sözü latın dilindən fransız dilinə keçərək dünya dilçiliyində öz yerini tutmuşdur.

Xiazm və Inversiyanın müqayisəsi

Inversiya və Xiazm hər ikisi elm sahəsində ən vacib ritorik vasitələrdəndir. Hər iki ədəbi anlayış daha çox cümlənin sintaksisi ilə əlaqədardır. Bu fiqurların işləndiyi cümlələrdə sözlər ardıcılığını dəyişə, cümlələrin strukturu ənənəvi qrammatik strukturadan kənarlaşa bilər. Inversiya cümlədəki sözlərin ənənəvi qaydadan kənarlaşaraq fərqli ardıcılıqda düzülüşüdür. Məsələn; “Gəldi qəlbimin sultanı”; “Benim sevdasında bencil; ama yüregində sağlam sevdiyim. Aklıma gelişini seveyim: ne güzel darma duman ediyorsun beni (Nazim Hikmət)”. Xiazm isə söz sırasının dəyişməsinin təkrarıdır. Məsələn,

Əbədi deyildir bir şey cahanda

Hər şey əbədidir eyni zamanda

Dəryalar olurdu cümlə səhra,

Səhralar olurdu cümlə dərya. (M.Füzuli)

Bəzən xiazmin olduğu cümlədə təkrarlanan və ya sonradan istifadə edilən söz və ya ifadələrin ardıcılığında inversiya müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, “Beauty is truth, truth beauty”-məşhur amerikalı yazıçısı Con Kitsdən verilən bu sitatda beauty və truth sözlərinin yerlərini dəyişməsi inversiya, sözlərin təkrarlanaraq tərs ardıcılıqda düzülməsi xiazm yaratmışdır. Xiazmı yaratmaq üçün işlənən sözlər yerini dəyişsə də məna olduğu kimi qalır. Xiazmda birinci strukturda işlənən söz və ya birləşmələr ikinci strukturda çevrilmiş formada təkrarlanır. Məsələn, “mən onu bütün qəlbimlə sevirəm, o mənim qəlbimin sevgisidir”. Inversiya zamanı cümlənin qrammatik quruluşu ənənəvi qrammatik quruluşdan fərqlənsə də, sözlərin yerini dəyişməsi mənanı dəyişmir. Düzdür, elə cümlələr var ki, sözlərin bir-birini əvəzləməsi bəzən məna dəyişiminə də səbəb ola bilər. Məsələn, “Uruz Salur Qazanın oğludur – Salur Qazan Uruzun” oğludur cümlələrində Salur Qazan və Uruz xüsusi adlarının yerini dəyişməsi cümlənin bütöv mənasının dəyişməsinə təsir edir.

Tərcüməçisi olduğum bəzi şeirlərdən ritorik vasitələrə aid nümunələr

Məqalənin bu müddəasında Avropa ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən seçilmiş bəzi şeir nümunələrində işlənmiş ədəbi vasitələri təhlil edəcəyik. Onu da qeyd edim ki, şeirlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsini özüm aparmışam. İlk şeir nümunəsi məşhur ingilis şairi Alfred Tenisona məxsusdur:

He clasps the crag with crooked hands;
Close to the sun in lonely lands,
Ringed with the azure world, he stands.
The wrinkled sea beneath him crawls;
He watches from his mountain walls,
And like a thunderbolt he falls. (Alfred Tenison)

“Qartal” şeirinin ingiliscə variantına diqqətlə nəzər salsaq, burada bəzi samit səslərin təkrarlanması ilə alliterasiyanın, bəzi sait səslərin səslərin təkrarlanması ilə assonanslığı, bəzi

sətrlərdə söz sırasının yerini dəyişməsi ilə inversiyanın işləndiyini görə bilərik. Məsələn, “He clasps the crag with crooked hands” sətirindəki təkrarlanan /s/, /c/ samitləri alliterasiya, təkrarlanan /a/ saiti isə assonansa nümunə ola bilər. Bundan əlavə, Sətrlərin əvvəlində /he/ əvəzliyinin təkrarlanması anafora, /he clasps/ və /he stands/ sözlərinin bir-birinə simmetrikliyi paralelizm yaradıb. İndi isə həmin şeirin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş variantını təhlil edək:

Keçilməz bir qayanın zirvəsində şax durur,
Tək-tənha torpaqların günəşindən bərq vurur,
Mavi səma boyunca özünə dünya qurur.
Nəhəng dəniz dalğaları kiçilir nəzərində,
Dünyanın zirvəsindən, onun iti gözündə,
Qanadları gurlayır ildırımtək dənizdə. (Tərcümə: Ayşən İmamzadə)

Şeirin tərcümə edilmiş bu variantında da bədii vasitələrə yer verilmişdir. Təkrarlanan sait və samit səslər alliterasiya və assonanslıq yaratmaqla yanaşı inversiyanın işlənməsi şeirə bədilik gətirmişdir. Nümunə kimi göstərmək istədiyim növbəti şeir Oskar Uayldın bədii fiqur və ifadə vasitələri ilə zəngin “Hərracda: Con Kitsin sevgi məktubları” şeiridir. Bu şeirin də əvvəlcə ingilis dilindəki əsl və Azərbaycan dilindəki tərcümə olunmuş versiyalarını təhlil edək:

These are the letters which Endymion wrote

To one he loved in secret, and apart.
And now the brawlers of the auction mart
Bargain and bid for each poor blotted note,
Ay! for each separate pulse of passion quote
The merchant's price. I think they love not art
Who break the crystal of a poet's heart
That small and sickly eyes may glare and gloat.
Is it not said that many years ago,
In a far Eastern town, some soldiers ran
With torches through the midnight, and began
To wrangel for mean raiment, and to throw
Dice for the garments of a wretched man,
Not knowing the God's wonder, or His woe? (Oskar Uayld)

“Hərracda Con Kitsin məktubları” şeirində inversiya, alliterasiya, assonans, ritorik sual işlənmişdir. Məsələn, üçüncü sətirdə işlənmiş /b/ samit səsi alliterasiyaya, sonuncu sətirdəki /o/ sait səsi assonansa nümunə ola bilər. Şeirin azərbaycancaya tərcümə olunmuş versiyasını qısa təhlil edək:

Bax, bu məktubların hər bir sətirini
Bəzəyir Aşıqın gizli sevgisi,
Təəssüf ki, şairin gözündə indi
Dönüb pul-paraya itib dəyəri.
Kimi sövdələşir, bir qiymət qoyur
Yazısı korlanmış məktublar üçün,
Biri tacir kimi dəyər qaldırır
Gözündə dəyərsiz yazılar üçün.
Bilirəm onların sevdasını mən,
Nakam sətrlərdən pul qoparmaqdı.
Qırıb müəllifin büllur qəlbini,
Məğlub qələbədən kəmin almaqdı.

Bəlkə də bilirsiniz çox illər əvvəl,
Uzaq Şərq şəhəri, gecəyarısı
Qaçışdı əsgərlər əlində məşəl.
Tutdular səfilin dörd bir yanını,
Dartıb qopardılar qart libasını.
Hətta püşk atdılar parçalar üçün,
Səfil ağlayırdı günahlar üçün.
Məgər bilmirdilər Tanrının gücü
Nələrə qadirdir, nələr yaradır?!
Saf hisslər, duyğular yaşayan insan
Təkcə Allahından öz kamın alır! (Ayşən İmamzadə)

Tərcümə olunmuş şeirə diqqətli fikir versək, burada da əksər şeirlərdəki kimi inversiya, assonans, alliterasiyanın işləndiyini görürük. İlk iki sətiri inversiyaya aid nümunə kimi göstərə bilərik:

Bax, bu məktubların hər bir sətirini,
Bəzəyir Aşıqin gizli sevgisi

Azərbaycan dilinin cümlə strukturunda ilk olaraq cümlə üzvlərinə, əsasən, müttəad, tamamlıq və xəbər sıralaması doğru olduğu halda, bu şeirdə lirikliyi və bədiliyi qorumaq üçün söz sırası qəsdən pozulmuşdur. Əgər biz cümləni ənənəvi qrammatik qaydaya görə yazsaq cümlə “Bax, aşıqin gizli sevgisi bu məktubların hər bir sətirini bəzəyir” kimi alınar və bu hal da təbii ki, cümləni mənasızlaşdırır, sıradan bir cümlə kimi yadda qalır və ya tez unudulur.

Hətta püşk atdılar parçalar üçün,

Səfil ağlayırdı günahlar üçün

Bu misralarda təkrarlanan üçün qoşması sətrlərin sonunda təkrar istifadə edilərək epifora yaratmışdır. Bədii vasitələrin mükəmməl şəkildə işləndiyi digər bədii mətn və ya şeir nümunəsi Elizabet Brouningin yazdığı “Baxış” şeiridir. Bu şeiri də tərcüməsi ilə birlikdə təhlil edək:

The Saviour looked on Peter. Ay, no word,
No gesture of reproach; the Heavens serene
Though heavy with armed justice, did not lean
Their thunders that way: the forsaken Lord
Looked only, on the traitor. None record
What that look was, none guess; for those who have seen
Wronged lovers loving through a death-pang keen,
Or pale-cheeked martyrs smiling to a sword,
Have missed Jehovah at the judgment-call.
And Peter, from the height of blasphemy--
'I never knew this man '--did quail and fall
As knowing straight that God; and turned free
And went out speechless from the face of all
And filled the silenc, weeping bitterly. (Elizabet Brouning)

Əvvəlki müddələrdə də qeyd etdiyim kimi bədii vasitələr, üslubi fiqurlar ən qədim dövrlərdə, ən qədim mətnlərdə işlənmişdir və bu mətnlərin ən bariz nümunəsi müqəddəs kitab sayılan “Bibliya” və digər əlyazmalardır. Elizabet Brouning məhz bu mətnlərə əsaslanaraq “Görünüş” şeirini yazmışdır. Bu şeirin sonuncu üç misrasına diqqət yetirsək and bağlayıcısının cümlələrin əvvəlində təkrarlanması bədii təkrar və anafora yaratmışdır:

As knowing straight THAT GOD; and turned free

And went out speechless from the face of all

And filled the silence, weeping bitterly.

“No gesture of reproach; the Heavens serene” cümləsində təkrarlanan s samit səsi alliterasiyanın, “And went out speechless from the face of all” cümləsində təkrarlanan e sait səsi assonansa nümunə ola bilər. İndi isə bu şeirin tərümə olunmuş versiyasını təhlil edək:

Xilaskar hövsələylə
Xələf Peterə baxdı,
Nə bir kəlmə söylədi,
Nə tənədən iz vardı.
Sınəsində bərkiyən
Ədalətin zirehi
Nə bir fitnə yaratdı,
Nə də tufan qopardı.
Tərk edilmiş Padişah
Təkcə xainə baxdı...
Aldanan aşıqlərin
Əzabını bilənlər,
Şəhidlərin qılınca
Güldüyünü görənlər,
Yehovanın qəlbini
Əsla duya bilmədi.
Anlamalı baxışını
Heç oxuya bilmədi.
Petersə öz küfründən
Əsirdi, titrəyirdi,
Satılmış ürəyinin,
Ruhunun əsiriydi.
Peter inkar edərək
Tərk etdi öz Rəbbini,
Təkcə Allahı deyil,
Satdı öz mənliliyini.
Günahını dərk edib
Səssizcə aralandı,
Peşman olmuş ürəyi
Utancdan parçalandı. (Ayşən İmamzadə)

Tərcümə olunmuş versiya struktur baxımından əsl versiyadan fərqlənsə də, hər iki üslubi fiqurlar, bədii təkrar növləri ilə zəngindir. Məsələn, “Tərk etdi öz Rəbbini” cümləsi inversiya əsasında qurulub. Burada cümlə üzvləri xəbər, tamamlıq kimi qurulmuşdur ki, bu qayda, əsasən, ingilis, alman, fransız dili kimi bəzi Hind-Avropa dil qrupuna məxsusdur. Türk dillərinin qrammatikasına uyğun cümlə üzvlərinin sırlanması tamamlıq, xəbər şəklində olmalıdır, yəni “Öz Rəbbini tərk etdi” şəklində. Bu qaydalara, sıralamaya fikir verməklə inversiya işlənmiş mətnləri asanlıqla tapa bilərik. Alliterasiya və assonansın işlənməsi bu şeir nümunəsinə də xas xüsusiyyətdir.

Nəticə

Ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq və dilçilik bir-biriləri ilə əlaqəli elm sahələridir. Söz hər üç sahə üçün əsas faktordur. Söz mətnlərin, dillərin, poeziyanın, əsərlərin canıdır. Bədii mətnləri

yaradan yazıçılar, müəlliflər sözlərlə elə məharətlə oynamağı bacarmalıdır ki, oxucuların qəlbini, fikrini ovsunlaya, baxış bucağı, düşüncə tərzinə təsir edə bilsinlər. Bu məqsədlər də müəlliflər, nətiqlər qədim dövrlərdən bəri fərqli üsulların axtarışında olub. Onların axtarışları nəticəsi olaraq üslubi və ya stilistik fiqurlar, vahidlər ərsəyə gəlib. Üslubi və ritorik fiqurlar olan inversiya və xiazm, demək olar ki, yazıçıların əldə etdikləri ən effektiv vasitələrdir. Xiazm ta qədim zamanlardan mütəfəkkirlərin sahib olduğu qiymətli xəzinədir. Çünki, xiazm elə bir gücə malik üslubi fiqurdur ki, qədim yunan, yəhudi, roman, çin və s. dillərin filoloqları, nətiqləri onu oxuyucuya, dinləyiciyə təsir etmək məqsədilə istifadə etmişdir. Xiazma ən çox ən qədim mətnlər toplusu sayılan Bibliyada rast gəlmək mümkündür. Bibliyada işlənən xiazmlar çatdırılan mənanı vurğulayır, aydınlaşdırır. Xiazm işlənən cümlələr bir növ adresantın şüuruna təsir edir, onu fikirləşməyə, bədii mətn daxilində verilən mesajın açarını axtarmağa sövq edir, onun dünyagörüşünü dəyişir. Bu xüsusiyyətlər xiazmı digər elm sahəsi olan psixolinqvistika ilə də əlaqələndirir. Xiazmin cümlə üzvlərinə, cümlənin strukturuna təsiri onun dilçiliklə, mətnlərin daxilində işlənməsi və işləndiyi mətnlərə effektivlik poetiklik gətirməsi, hər bir bədii mətn parçasının bir yazıçının yazmış olduğu əsər və ya şeir kimi dəyərləndirilməsi onun mətnşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsini göstərir. Xiazm kimi inversiya da çox qədim köklərə malik, ən çox istifadə olunan üslubi fiqurlardandır. Çünki, demək olar ki, xiazm işlənən əksər cümlələrdə inversiyanı da görmək olar. Inversiya da xiazm kimi işləndiyi bədii mətnlərə canlılıq, poetiklik gətirir, cümlələrin qrammatik strukturunu dəyişsə də semantik cəhətdən düzgünlüyünə mane olmur. Xiazm və inversiya digər bədii üslubi fiqurlar kimi həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində işlənsə də, nəzm əsərlərində daha çox təsadüf olunur. Bu cür üslubi və ya ritorik fiqurlarla bağlı tədqiqatlara, onlarla əlaqəli irəli sürülən nəzəriyyələrə həm rus, həm avropalı, həm türk, azərbaycanlı tədqiqatçıların mənbələrində rast gəlmək mümkündür. Doğrudur, həm xiazm, həm də inversiya haqqında bəhs edərkən qeyd etdik ki, bu üslubi fiqurlar bədii mətnlərə əlvan ton, qulağa xoş avaz, rəngarənglik gətirir, adresantların diqqətini çəkir, onları mətnlər üzərində düşünməyə vadar edir, amma bu o demək deyil ki, hər müəllif əsərini yazanda, hər nətiq çıxışını hazırlayanda mütləq xiazm və inversiyadan istifadə etsin və ya onların ifrat dərəcəsində işlənməsinə yol versin. Mətnləri hazırlayan, quran adrsatlardır, onlar effektiv nəticəyə nail olmaq istəyirlərsə yazı qaydalarını bilməli, cümlə strukturuna, sözlərin, cümlə üzvlərinin işlənmə yerinə yaxşı bələd olmalı, xiazm, inversiya daxil işlətdiyi digər üslubi fiqurlar və ya dil, yazı qaydalarına qarşı olduqca diqqətli olmalı, yersiz təkrarlardan, bir üsulun bir neçə dəfə işlənməsindən qaçmalı, işlətdiyi üslubları çatdırılacaq ideyaya uyğun olaraq düzgün sırada yerləşdirməyi bacarmalıdır. Bu yerdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin çox qiymətli sətrlərinə istinad etmək lap yerinə düşərdi:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da.

Elə Nizamin Gəncəvinin vurğuladığı kimi, təkrar və mənasız üsul, sözlərin artıqlığı, mətnin saflığını, aydınlığını korlayır.

Ədəbiyyat

Abdullayev K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri (s.106). Bakı: Maarif

Adams, Stefen. (1997). Poetik dizaynlar: ölçü, şeir formalarına və nitq fiqurlarına giriş (s.17). Broadview Press.

Arnold İ.V. (1981). Müasir ingilis dilinin üslubu. Deşifrə üslubu. Leningrad: Təhsil
Beregovskaya E.M. (2004). Ekspressiv sintaksis haqqında esselər (22-59). Moskva: Roxos

Brek Con. (1994). Bibliya dilinin forması: Müqəddəs Yazılarda və ondan kənarda xiazm. Crestwood, N.Y: St. Vladimir's Seminary Press

Cekarelli Lea (2001). Shaping Science with Rhetoric (s.5). Chicago, Illinois: University of Chicago Press.

Çirkova N.İ. (2012). Cümlənin funksional təsviri: söz sırası və aktualıq artikulyasiya (s.10). İljevsk

Drayer Mətyu S. (1992). Mütəda, Tamamlıq və xəbərin sırası (anql.) (s.81). Language 68,

Fanstok Ceni. (1999). Elmdə Ritorik Fiqurlar. (s.123-124). UK: Oxford University Press.

Fry, Stephen (2005). The Ode Less Travelled (s.357). Arrow Books.

Korbett və Konors. (1999). Müasir tələbə üçün klassik ritorika (s. 59-562). New York:Oxford University Press

Koniq E. (1991). Partiklların yaranmasının mənası. Müqayisəli perspektiv. London and New York: Routledge

Kristensen Alan (2012). Paralel Dünyalarda Qədim K'iche' Maya tərəfindən Xiazmin İstifadəsi: Müasir, Müstəmləkə və Klassik Maya Ədəbiyyatında Janr, Diskurs və Poetika (311-338). Boulder, Colorado: University Press of Colorado.

Leman, Vinfred P.A. (1973). Dilin struktur prinsipi və onun nəticələri (anql). Language 49

Lizner, Patrisia. (2007). Çi-düşüncə: Xiazm və İdrak(217).Maryland: University of Maryland.

Musayev O. (1960). İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası (s.81). Bakı

Ramirez, Mətyu Erik. (2011). "Deformasiyaya uğrama: Şekspirin böyük xiazmındaki qaydasızlıq" (s.37-44). Text and Performance Quarterly. 31 (1)

Şeyf U. (1971). Dilin mənası və strukturu (s.517). Chicago: University of Chicago

Şeyf U. (1982). Verilmiş kontrast, müəyyənlik, məzmun, mövzu, baxış bucağı// Xarici dilçilikdə yenilik (s.277). Moskva: Tərəqqi.

Şeyf Uallas. (1994). Diskurs, Şüur və Zaman. Danışiq və yazıda şüurlu təcrübənin axını və yerdəyişməsi. Chicago

Uelç, Con U. (1999). Antik dövrdə Xiazm: strukturlar, təhlillər, təfsir (s. 353). Provo, Yuta: ResearchPress.